

Н 50

3040

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

НЕМЧИНОВ Ігор Геннадійович

УДК: 930.1

**РОСІЙСЬКИЙ ВЕЛИКИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРАТИВ:
ДЖЕРЕЛА ТА УМОВИ ФОРМУВАННЯ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

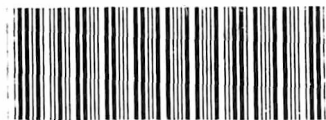
АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

НБ НПУ

Київ – 2010

100066256

7158

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Науковий консультант – доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України **ВОЛИНКА Григорій Іванович**, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, проректор з наукової роботи.

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор **АЛЯЄВ Геннадій Євгенович**, Полтавський національний технічний університет імені Ю. Кондратюка, завідувач кафедри філософії;

доктор філософських наук, професор **ХОМА Олег Ігорович**, Вінницький національний технічний університет, завідувач кафедри філософії;

доктор філософських наук, професор **ЯЩУК Тамара Іванівна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри філософії.

Захист відбудеться «03» лютого 2011 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «__» грудня 2010 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.В. Крохмаль

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Проблема філософського аналізу російського великого історичного нарративу є важливою та актуальною з огляду на низку причин.

Передусім, у формуванні історичного нарративу проявляється унікальність російського мислення. Саме історичне оповідання є тією мовою, якою розповідає про себе російське мислення, намагаючись розкрити (а часто – й приховати) смисл існування спільноти, яка є його носієм.

Оскільки в рамках історичного нарративу російське мислення намагається вирішувати одну з ключових проблем існування будь-якої спільноти – проблему власної ідентичності, вкрай важливим є дослідження російського способу «прикріплення» ідентичності до спільноти, незалежно від конкретних історичних обставин, внаслідок чого відбувається культивування монологу у якості головного принципу історичного оповідання, за якого ми чуємо лише голос оповідача – автора нарративу.

Зважаючи на те, що у конкуренції з церквою самодержавна влада виборала право на одноосібне авторство історичного нарративу, голос оповідача збігається з голосом російської влади, яка бере на себе функцію визначати не тільки майбутнє, але й минуле спільноти, привласнює право одноосібно говорити від її імені, вважаючи будь-які альтернативні голоси такими, що є хибними від початку й підлягають запереченню чи ігноруванню.

Співвіднесення себе з минулим, історичною традицією, як вона мислиться автором нарративу, у спробі відкриття власної ідентичності призводить до конструювання уявної ідентичності шляхом постійного відтворення свого історичного оповідання. Відтак, зрозуміти російський великий історичний нарратив означає зрозуміти принципи існування російської влади й контрольованої нею російської спільноти, що є надзвичайно актуальним завданням з огляду та традицію українсько-російських міждержавних та громадських взаємин.

Актуальності дослідженню додає також те, що у межах філософсько-історичної конструкції, яку Михайло Грушевський назвав «звичайною схемою російської історії», а ми називаємо російським великим історичним нарративом, відбувається спроба діалектичного поєднання незмінного та мінливого, створення того, що дозволило б говорити про росіянина саме як росіянина, незалежно від того, говоримо ми про XV чи XXI сторіччя.

Відповідно до «схеми», російська ідентичність почала складатися за часів Київської Русі, оформилася у Московському царстві й остаточно закріпилася у Російській імперії. Головними структурними елементами її є сповідування православної віри та відданість самодержавній владі, до яких додається «народність». Їй перше з другим, й третє можливі лише у межах Держави Російської, яка залишається головним чинником самого існування російської спільноти. Зважаючи на те, що росіянин існує у межах історичної «схеми», будь-які сумніви у її справжності, будь-які спроби заміни одного з її «камінців»

загрожує руйнацією усєї «будівлі». Звідси, напевно, походить надзвичайно хворобливе ставлення російської влади, а також пересічних росіян до проблемних питань як власної історії, так і історії сусідніх народів.

Напружене ставлення до історії в Росії пов'язане також з намаганням усвідомити історичний процес для того, щоб вийти за його межі, прорватися крізь історію до вічного життя у Царстві Божому, яке розуміється як вищий, найдосконаліший Порядок. Той Порядок, якому підпорядковане встановлення усіх інших «порядків», тих, що можливі в межах історії. Власне, ці «порядки» мають сенс тільки за умови, якщо ведуть до досягнення «вищого» Порядку. Відтак, усе, що їм протистоїть чи бодай заважає, підлягає усуненню.

Такий підхід до історії призводить до постійних спроб містичного зазираання «по той бік історії», за яких людська особистість виявляється розірваною між поцейбічним та потойбічним, між часом та вічністю. Відтак виникає розірваність в середині людської трансцендентальності. А таким чином людина опиняється у складному конфлікті з самою собою та оточуючим світом, репрезентованим владою та соціумом.

Наслідком такої розірваності суб'єкту є позачасовий характер російського великого історичного наративу, за якого на будь-які нові історичні виклики надається одна й та сама відповідь, запозичена з історичного оповідання, яка часто геть не відповідає викликові.

Несумісність викликів та відповідей на них призводить до стану, за якого росіянин перед обличчям вічності не може приймати світ таким, яким він є, але мусить мислити та творити його у просторі та часі, які розпадаються на минуле, теперішнє та майбутнє, категорії, які вступають у складні взаємини у контексті вічності.

А отже проблема існування російського мислення в історії залишається актуальною на будь-якому історичному етапі існування російської спільноти.

Стан наукової розробки теми. Джерельною базою дослідження є літописні тексти, середньовічні нарративні твори, епістолярна спадщина (зокрема, Філофей, Геннадія Новгородського, Івана Грозного, А. Курбського та ін.), «Синописис», а також історичні праці творців російського великого історичного наративу XVIII-XIX ст. (І. Болтіна, М. Карамзіна, В. Ключевського, М. Ломоносова, М. Погодіна, С. Соловйова, В. Татищева, М. Щербатова) та їхня інтерпретація широким колом мислителів XIX-XX ст.

Літописи та інші середньовічні тексти були піддані ґрунтовному та всебічному аналізу не тільки істориками, але й літературознавцями. Назвемо імена як дослідників XVIII-XIX ст. (К. Бестужев-Рюмін, Ф. Гіляров, М. Карамзін, А. Попов, В. Сахаров, В. Семенов, С. Соловйов, В. Татищев, А.-Л. Шльоцер), так і XX ст. (В. Адріанова-Перетц, Д. Альшиц, О. Гольдберг, В. Горський, Р. Дмитрієва, М. Каган, В. Кирилін, М. Кисельова, Д. Лихачов, Я. Лурье, В. Мильков, О. Орлов, М. Плюханова, М. Присьольков, Г. Прохоров, Б. Рибаків, А. Ранчін, Н. Сініціна, І. Тихошук, І. Фроянов, О. Шахматов). Проте у контексті створення великого історичного наративу вони розглядалися недостатньо критично.

Філософські ідеї давньої Русі мають тривалу історію дослідження. Серед праць, які або цілковито були присвячені філософським поглядам у стародавньому Києві, або розглядали їх у контексті розвитку російської філософської думки, слід відзначити праці російських дореволюційних авторів (М. Карамзіна, В. Ключевського, М. Ломоносова, М. Погодіна, С. Соловйова, В. Татіщева), зусиллями яких з'явилася та набула поширення «звичайна схема» російської історії, за якою вона бере свій початок від Рюрика. Не уникли впливу цієї схеми й більш ліберальні дослідники, зокрема, М. Бердяєв, В. Зеньковський, Г. Флоровський, Г. Шпет. Винятком з правила уводити «київську спадщину» до «загальноруського» контексту є праці М. Грушевського та М. Костомарова, які наполягали на відмінностях Києва та Москви, українців та росіян.

За радянських часів «звичайна схема» набула подальшого закріплення (зокрема, у І. Будовниці, Б. Грекова, О. Замалєєва та В. Зоца, В. Мавродіна, А. Насонова, Б. Рібакова, М. Тихомирова та ін.), а поодинокі спроби запропонувати інший підхід до висвітлення давньої історії (згадаємо М. Брайчевського, М. Присьолкова, Ф. Шабульдо) були приречені на ускладнення, пов'язані з цензурою та небезпекою для авторів бути відлученими від професії.

Можна сказати, що два підходи до давньоруської історії та її співвіднесення з російською та українською збереглися й у наш час. Російські автори продовжують розглядати «київську спадщину» у контексті «загальноруської» історії. Хоча й серед них є багато цікавих досліджень (зокрема, В. Живова, О. Зиміна, А. Каравашкіна, Д. Оболенського, А. Ранчіна, Б. Успенського та ін.), які виходять за межі сталого наративу.

Зусилля таких західних авторів як Ф. Дворнік, Е. Кінан, Я. Пеленський та ін. розхитали монолітність проросійського мислення світової славістики. Проте вирішальна роль у зміні парадигми вивчення київської історії належить нашим співвітчизникам: І. Жиленко, З. Когуту, Б. Крульніцькому, І. Лисяку-Рудницькому, О. Пахльовській, О. Прицаку, О. Русиній, І. Шевченку, Н. Яковенко та ін. Проте робота з подолання «звичайної схеми» (як й усвідомлення останньої у категоріях сучасної філософії історії) триватиме й надалі.

Значний об'єм наукової літератури присвячено дослідженню головних київських історичних творів. Так, «Слово про Закон і Благодать» Іларіона аналізувалося як російськими (В. Адріанова-Перетц, В. Мильков, С. Пеніонжек), так і українськими (М. Брайчевський, В. Горський) філософами та істориками. Об'єктом наукового дослідження ще з ХІХ ст. є також «Повість врем'яних літ» (слід відзначити, зокрема, праці В. Живова, Д. Лихачова, О. Мельникової та В. Петрухіна, О. Панченка, Б. Рібакова, С. Франкліна, І. Фрояєва, О. Шахматова) та «Слово про Ігорів похід» (В. Живов, Е. Кінан, Д. Лихачов, Ю. Лотман, Л. Махновець, В. Німчук, В. Перетц, О. Прицак та ін.).

Якщо дослідження російських дореволюційних та радянських авторів позначені намаганням розглядати ці твори лише у контексті розвитку російської історичної та філософської думки, що було зумовлено ідеологічними

чинниками, то українські автори-представники еміграції та сучасні вітчизняні автори подекуди грішать надто буквальним сприйняттям тези М. Грушевського про те, що Московський період російської історії не має нічого спільного з київською давниною.

Слід зазначити, що останнім часом з'явилася значна кількість вітчизняних творів, присвячених історії української думки XVII ст., коли була закладена парадигма усвідомлення «київської спадщини» як спільної для України та Москви у рамках *Slavia Orthodoxa*. Назвемо праці В. Брехуненка, В. Горобця, І. Жиленко, З. Когута, О. Пахльовської, С. Плохія, Н. Яковенко. Втім, у них історичне превалює над філософським, а також практично відсутній аналіз того, що робить «київську спадщину» головним джерелом російського великого історичного нарративу й що суттєво ускладнює плідну співпрацю українських та російських істориків.

У науковій літературі багато написано про спадок старця Філофея, відомого у якості автора теорії про «Москву – третій Рим». Відзначимо праці М. Бердяєва, В. Гришка, О. Гольдберга, П. Данкана, М. Джонсона, Р. Дмитрієвої, М. Дьяконова, А. Каравашкіна, В. Ключевського, М. Кисельової, Е. Кінана, Б. Круницького, В. Малиніна, О. Оглоблина, Д. Ровленда, Н. Сініциної, М. Ульянова, Б. Успенського, Г. Флоровського. Проте, на нашу думку, жоден із запропонованих цими дослідниками підходів самий по собі не вичерпує значення послань Філофея. Вирішити проблему ідеї «Третього Риму» допоможе вивчення культурно-політичного контексту, у якому розгортається творчість Філофея, та аналіз наслідків включення положень теорії до російського великого історичного нарративу у якості одного з його головних джерел.

Есхатологічне тло виникнення теорії Третього Риму має широке висвітлення у науковій літературі. Зокрема, у працях С. Аверинцева, В. Адріанової-Перетц, П. Біциллі, Г. Зеліної, С. Зеньковського, Г. Прохорова, В. Сахарова, І. Тихонюка, Г. Флоровського, які хоча й не присвячені даній проблемі, проте надають широку панораму культурно-ідеологічних та історичних процесів, що відбувалися у Московській державі відповідного періоду.

Тема Розколу також має довгу історію дослідження як істориками російської церкви, зокрема, Є. Голубинським, С. Зеньковським, М. Каптеревим, А. Карташевим, так й істориками та літературознавцями (М. Костомаров, С. Матхаузерова, Т. Опаріна, О. Панченко, М. Плеханова, Г. Прохоров, Б. Успенський). Але те, що Розкіл став одним з наслідків засвоєння доктрини Філофея, коли Московське царство та російська церква усвідомлюються не як втілення благодаті, а як арена розгортання Апокаліпсису, не мало достатнього висвітлення.

Проблеми природи царської влади та реалізації принципу самодержавства у конкретних історичних умовах має також довгу історію та багату наукову літературу. Відзначимо праці дореволюційних російських авторів, зокрема, В. Вальденберга, М. Дьяконова, В. Савви, у яких наголос робиться на засвоєнні

московськими правителями візантійської традиції. Подальша сакралізація царя у Москві досліджена у працях Л. Андрєєвої, А. Гуревича, О. Зиміна, А. Каравашкіна, В. Кобріна, Д. Лихачова, Ю. Лотмана, М. Савельєвої, М. Плюханової, Р. Скриннікова, Б. Успенського, Г. Федотова, А. Юрганова та ін.

Досить докладно розглянутий процес легітимації царського титулу у Московській державі (А. Горський, Р. Дмитрієва, І. Жиленко, О. Зимін), а також у цьому контексті – листування І. Грозного з А. Курбським (Я. Лурьє, О. Орлов, С. Платонов), а також творчість І. Пересвєтова (О. Зимін та А. Каравашкін). Проте, більшість цих праць зосереджені на дослідженні особи царя Івана Грозного, а також присвячені процесу централізації. На нашу думку, цього недостатньо. В контексті створення російського великого наративу слід розглядати проблему царської влади разом з питанням усвідомлення держави у якості головного структурного елементу російської історії: від сакралізації царя – через сакралізацію влади як такої – до сакралізації держави.

Проблеми філософії історії в Росії XVIII ст. ще очікують на свій ґрунтовний аналіз. Серед праць, присвячених загальним проблемам відповідного періоду, слід відзначити дослідження Т. Артемєєвої, В. Зеньковського, С. Пештича, Г. Флоровського.

Найбільшої уваги дослідники приділили вивченню творчої спадщини В. Татіщева та М. Карамзіна: Н. Ейдельман, Ю. Лотман, Є. Осєтров, О. Толочко.

На нашу думку, аспект включення історичної проблеми до проблем, пов'язаних з офіційною ідеологією, тобто політизації академічної науки, дослідники приділили недостатньо уваги. Цю лакуну ми вважаємо за необхідне заповнити у контексті дослідження умов створення російського великого історичного наративу.

Загалом, ми маємо справу з широким спектром дисциплінарних та міждисциплінарних підходів до значного кола філософських, історичних, історіографічних та літературознавчих проблем. Наше дослідження є спробою запропонувати власну концепцію російського великого історичного наративу як того єдиного знаменника, до якого було приведене розмаїття текстів, різних за рівнем та жанром. На нашу думку, без цього усвідомлення російської історії як ґрунту для існування самосвідомості російської спільноти видається неможливим.

Зв'язок роботи з науковими темами, програмами. Робота виконана в межах фундаментальної науково-дослідної теми кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Актуальні питання історії і теорії філософії та її вивчення студентами педагогічних навчальних закладів», науковий напрям «Дослідження проблем педагогічних наук», що входять до тематичного плану науково-дослідницьких робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, який був затверджений вченою радою університету (протокол №6 від 25 грудня 2003 року).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 26 грудня 2002 року).

Метою дисертації є створення філософсько-історичної концепції російського великого історичного нарративу як монологічного історичного оповідання, у межах якого відбувається самоідентифікація російської спільноти.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення низки взаємопов'язаних дослідницьких завдань:

- визначити роль та місце «київської спадщини» у «звичайній схемі російської історії»;

- виявити джерела та засоби уведення «київської спадщини» до російського великого історичного нарративу;

- розкрити специфіку «комплексу Філофея» у російській історіософії, проаналізувати ідейний зв'язок Філофея з європейською та візантійською християнськими традиціями;

- дослідити наслідки для розвитку російського великого історичного нарративу засвоєння ідеї «Москва – третій Рим» офіційною московською книжністю;

- з'ясувати умови формування у Москві ідеї самодержавної влади як специфічної системи уявлень про її природу та характер;

- довести монологічний характер російської влади як «автора» російського великого історичного нарративу, на конкретних текстах розкрити процес позбавлення великого історичного нарративу будь-якої варіативності;

- визначити вплив держави на процес створення у XVIII – першій половині XIX ст. російського великого історичного нарративу;

- проаналізувати формулу С. Уварова «Православ'я. Самодержавство. Народність» у якості одночасно результату та стрижню розгортання російського історичного нарративу, тієї структури, яка гуртує навколо себе російську ідентичність.

Об'єктом дослідження є російський великий історичний нарратив як «звичайна схема російської історії», методологічний принцип побудови філософії національної історії, у межах якого російською свідомістю здійснюється спроба самоідентифікації.

Предметом дослідження є сукупність історіософських та суспільно-політичних концепцій розвитку російської філософії історії до середини XIX ст., які є джерелами формування російського великого історичного нарративу, у відповідних культурних, ідеологічних та соціально-політичних умовах.

Оскільки жодна з сучасних європейських методологій (структуралістська, герменевтична, феноменологічна) сама по собі не може бути надійним методом дослідження російської філософії історії, **теоретико-методологічну основу дослідження** складає їхнє діалектичне поєднання, передусім феноменологічної герменевтики П. Рікера та діалогізму М. Бахтіна. Водночас ми не відмовляємось від використання здобутків російського структуралізму (Ю. Лотмана та Б. Успенського), європейської герменевтики (Г.-Г. Гадамера та М. Хайдеггера), а також феноменології (Е. Гуссерля та Г. Шпета).

Крім того, у своєму дослідженні ми використовуємо поєднання принципів логічного, історичного та компаративного методів, які надають можливість

розкрити джерела та умови формування російського великого історичного наративу. Ми намагаємося дотримуватися принципів об'єктивності та неупередженості аналізу текстів, принципу їхнього критичного осмислення, логічної послідовності викладу та аргументованості основних положень.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на фундаментальних ідеях теоретиків світової та вітчизняної історико-філософської та філософсько-історичної науки, працях сучасних українських та закордонних науковців, зокрема тих, у яких аналізуються проблеми методології філософсько-історичного дослідження, а також конкретні питання російської та вітчизняної філософії історії (С. Аверинцев, Г. Аляєв, В. Андрущенко, Ф. Анкерсміт, Т. Артемьєва, В. Бех, В. Брехуненко, Г. Вайт, Г. Волинка, В. Горобець, А. Данто, В. Живов, І. Жиленко, А. Каравашкін, З. Когут, Р. Козеллек, Ю. Лотман, Я. Лурьє, Н. Мозгова, В. Мильков, О. Панченко, О. Пахльовська, С. Плехій, М. Плеханова, О. Прицак, О. Русина, М. Савельєва, Н. Сініцина, О. Хома, І. Шевченко, Н. Яковенко, Т. Яшук та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація надає перше в Україні комплексне дослідження джерел та конкретно-історичних умов формування російського великого історичного наративу як монологічної конструкції, покликаної надати історичний ґрунт для російської самоідентифікації. Аналіз текстів та тенденцій історіографії XV-XVII ст. дозволяє глибоше усвідомити місце та значення для схеми російської історії «київської спадщини», краще зрозуміти хіліастичний характер російської історіософії, розкрити роль державної влади у формуванні запиту на національну історію, усвідомити російський великий історичний наратив як структуру, навколо якої відбувається формування російської ідентичності.

У результаті дослідження обґрунтовано низку положень, що характеризуються науковою новизною і виносяться на захист:

Вперше:

- визначено, що «київська спадщина» стає джерелом формування російського великого історичного наративу раніше XVII ст., коли Русь потрапляє до сфери безпосереднього ідеологічного та політичного впливу Москви, а ідея необхідності привласнення «київської спадщини» виникає у Московській державі ще у XV ст. у зв'язку з необхідністю ідентифікувати себе у традиційних категоріях останнього православного царства, для чого їй був потрібен культурний «двійник», яким стала Київська Русь;

- окреслено та досліджено етапи інтегрування «київської спадщини» до російської історичної традиції, що надалі призвело до її залучення до російського великого історичного наративу;

- доведено монологічний характер російської влади у якості «автора» російського великого історичного наративу, на конкретних текстах розкритий процес позбавлення великого історичного наративу будь-якої варіативності його «автором»;

- досліджено умови формування російського великого історичного наративу, сукупність яких демонструє складність та тривалість

соціокультурного процесу виникнення історичного нарративу, який охоплює значний проміжок часу – з XIV до половини XIX ст.;

- окреслені та піддані аналізу характер та засоби впливу держави на створення у XVIII – першій половині XIX ст. російського великого історичного нарративу, внаслідок чого у ньому й була закріплена ідея необхідності для забезпечення існування Росії авторитарної влади;

- визначено, що російський великий історичний нарратив є результатом поєднання тенденційності двох гатунків (літописної та авторської), яке відбулося під час перших спроб укладення історії Росії упродовж XVIII ст.;

- доведено, що формула С. Уварова «Православ'я. Самодержавство. Народність» є результатом та стрижнем російського великого історичного нарративу, тією структурою, навколо якої формується російська ідентичність як така, що потребує однієї ідеології (православ'я), єдиного центру влади (самодержавство) та відчуття соборної істоти (народність);

- запропоновано цілісну філософсько-історичну концепцію російського великого історичного нарративу як монологічного оповідання (нарративу), у рамках якого відбувається самоідентифікація російської спільноти.

Уточнені:

- роль та місце «київської спадщини» у «звичайній схемі російської історії», зв'язки київської традиції з духовно-ідейними засадами ідеології Володимирсько-Суздальського та Московського князівств XII-XV ст., ступінь впливу київських текстів на зміст та ідеологію літописних зведень та нарративних історичних творів володимирських та московських авторів відповідно до завдання створення власної історичної традиції;

- факт значної редакторської роботи над успадкованими київськими та іншими текстами X-XIII ст. упродовж кожного з наступних періодів літописання у Володимирсько-Московській державі;

- специфіка «комплексу Філофея» у російській історіософії й встановлені спорідненість та принципова відмінність есхатологічних поглядів Філофея та православної візантійської традиції.

Отримали подальший розвиток:

- аналіз перетворення есхатологічних творів московських авторів XV-XVI ст. на ідеологію офіційного хіліазму, яка призвела до того, що есхатологічна за своїм первинним смыслом концепція «Москва – третій Рим» у межах російського великого історичного нарративу стала підставою для заміни останнього царства царством вічним, образом якого стали спочатку Московське царство, а згодом – Російська імперія;

- дослідження внеску Філофея у процес творення московського національного міфу XVI-XVII ст., а також присутність ідеї «Москва – третій Рим» у філософських побудовах російських істориків XVIII – початку XIX ст.;

- розгляд умов формування ідеї самодержавної влади у Московській державі, зокрема, доведено, що московська концепція влади не була просто запозичена у Візантії, а стала наслідком складного відбору та синтезу окремих

візантійських компонентів з додаванням їх до московської міфології виключності одного роду, династії.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження дозволять більш глибоко зрозуміти суть та характер сучасного російського усвідомлення історії. Представлена панорама джерел та генези російського великого історичного нарративу сприятиме кращому усвідомленню специфіки російського історичного нарративу дозволить також вийти на сучасний європейський рівень філософсько-історичного дослідження історії Східної Європи та сприятиме веденню рівноправного діалогу українськими та російськими дослідниками щодо суперечливих сторінок історії двох країн.

Отримані в ході дисертаційного дослідження результати мають науково-теоретичне та навчально-методичне значення. Представлений у дисертаційній роботі матеріал можна використовувати для вдосконалення курсів з філософії історії, історії зарубіжної та вітчизняної філософії, а також для підготовки спецкурсів для студентів та аспірантів філософських, історичних та соціально-гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів України.

Окремі результати дослідження увійшли складовими частинами до посібника та хрестоматії з філософії, а також використовувалися під час підготовки навчальних програм для Навчально-методичного комплексу фахової підготовки бакалаврів спеціальності 6.020301 «Філософія (суспільствознавство)» у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням. Більшість опублікованих праць за темою докторської дисертації (монографії, програми, статті та тези) написані без співавторів. Допоміжні і проміжні завдання дослідження відображено у ряді спільних публікацій: з К. Фоменко у посібнику «Філософія: Природа, проблематика, класичні розділи» (Тема 9) розкрито головну проблематику, напрямки осмислення та періодизацію філософії історії у класичній та посткласичній думці (с. 238-265); у хрестоматії «Філософія: Природа, проблематика, класичні розділи» (Тема 8, підготовлена разом з Ю. Павловичем та К. Фоменко) особистий внесок автора полягає у відборі та реферативному аналізі текстів мислителів, які працювали над філософсько-історичною проблематикою (с. 323-379).

Апробація результатів дослідження здійснена під час обговорення на кафедрі філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на низці теоретичних та методологічних семінарів для викладачів кафедри філософії, аспірантів та докторантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Результати дослідження були оприлюднені на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, а саме: XI Харківських міжнародних Сковородинівських читаннях (Харків, 2004); Міжнародній науковій конференції «Філософія В.С. Соловйєва в історії мисли и сoвременных дискуссиях» (Іваново, Російська Федерація, 2008); Звітньо-науковій конференції викладачів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Єдність навчання і наукових досліджень – головний

принцип університету» (Київ, 2009); Інтернет-конференції «Історико-філософські читання до 200-річчя з дня народження М.В. Гоголя» (2009).

Публікації. Основні ідеї та результати дослідження викладено у 31 публікації, з них: 2 – одноосібні монографії, 1 – навчальний посібник (у співавторстві), 1 – хрестоматія (у співавторстві), 20 – статті у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України з філософських наук, 6 – публікації в інших наукових збірниках, 1 – тези конференцій.

Кандидатська дисертація на тему «“Руська ідея” як парадигма російської історіософії» була захищена у 1998 році. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської не використовувалися.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел (416 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 412 сторінок, основна частина дисертації – 361 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтована актуальність теми дослідження, сформульовані мета та завдання роботи, об'єкт та предмет дослідження, визначаються методи та наукова новизна дисертації, теоретичне та практичне значення роботи, наводяться дані про публікації та апробацію результатів наукових досліджень.

Перший розділ – «Теоретико-методологічна та джерельна база дослідження великого російського історичного нарративу в історії філософсько-історичної думки» – присвячений обґрунтуванню вибору теоретико-методологічних засад дослідження та аналізу джерельної бази.

Тексти та проблематика, які використовуються та піддаються аналізу у дослідженні, не є абсолютно новими для наукового товариства. Проте, актуальність питань, які піднімаються у дисертації, з одного боку, свідчить про те, що у цій царині ще є над чим працювати, а з іншого, стала причиною надзвичайної політизованості як окремих текстів, так і усєї сфери історичного знання загалом.

Існує велика кількість текстів, у яких у різний спосіб робляться спроби усвідомити та викласти філософію російської історії. Здебільшого вони базуються на класичному підході до філософії історії, який відтворює новочасну модель сприйняття історії, згідно якої, кожна окрема подія може бути співвіднесена з попередніми таким чином, що відкриває перед нами загальні принципи історичного процесу. Це можна сказати відносно поглядів творців російського великого історичного нарративу: М. Карамзіна, В. Ключевського, М. Ломоносова, М. Погодіна, С. Соловйова, В. Татіщева та їхніх послідовників у ХХ ст., зокрема, Б. Грекова, Д. Лихачова, В. Мавродіна, Б. Рибакіна, М. Тихомирова та ін.

Частина досліджень побудована на засадах модерної філософії історії, яка намагається дивитися крізь «прозорий» історичний текст на історичне буття, яке перебуває «позаду» тексту, й яке саме через цей текст ніби вперше відкривається загалу. З'ясовано, що модерне розуміння історичного виходить з визнання

здатності мови історика пропускати крізь себе як саме минуле, так і сучасне самого історика. Наголоси можуть бути різні: від позбавлення суб'єкту написання історії права на власний голос під приводом надання минулому можливості «говорити самому по собі» до цілковитої обумовленості історичного тексту політичною чи ідеологічною позицією його автора.

Постмодерна філософія історії визнає «непрозорість» історичного тексту, яка стосується як минулого, яке він намагається описати, так й намірів автора тексту. Така філософія історії виходить з того, що мова, за допомогою якої оформлюється будь-який історичний документ, так само, як і будь-який історичний текст, що базується на ньому, є межею пізнання. Вона ставить у центр історичних досліджень текст, який розуміється як текст історичного нарративу. Для неї текст є центром й кінцевою метою дослідження, її увага концентрується на конфліктах всередині оповідання, на амбівалентності тексту, у яких, власне, й проявляється непрозорість тексту.

З постмодерністського погляду історії відрізняються від простої послідовності подій (хронік), оскільки вони є оповіданнями з особливим поглядом на реальність. Відтак, вони є текстами, які мають підкорятися літературним правилам. Оскільки реальні події не є готовими історіями з початком та закінченням, завдання історика полягає у перетворенні їх на такі. Для цього необхідно помстити їх до контексту оповідання (нарративу), яке залежить не від міри «справжності» чи «важливості» подій для загальної ходи історії, а від потреб та міри уявлення історика, автора цього нарративу.

На підставі некумулятивності пізнання в історії відкинута як безглузді претензії на виключність з боку будь-якого способу написання історії, беззаперечно визнаючи за всіма ними право на повноцінну участь у «діалозі історичних оповідань». Критерієм наукової цінності учасників цього діалогу, на нашу думку, є вони самі настільки, наскільки їхні оповідання здатні стимулювати створення нових, контроверсійних, оповідань.

Тут постмодерністський підхід до філософсько-історичних текстів прямо суперечить модерному, який вітає максимальну наближеність тексту до минулого, яке унеможлиблює інші його тлумачення.

Очевидно, що заявлений нами підхід до створення історичного оповідання (нарративу) несумісний з конструюванням об'єкту дослідження у суто об'єктивістській манері. Якщо стара парадигма дослідження зобов'язує історика збирати та аналізувати інформацію про об'єкт вивчення, то нова концентрує увагу на читанні та інтерпретації історичних текстів у цілому, наполягає на текстуалізації історії.

За такого підходу, об'єктивність полягає не у тому, щоб загнати дослідника у вузькі рамки слідування за «історичною правдою», а має на меті активізувати процес створення широкого діапазону позицій як дослідника, так і, що надзвичайно важливо, читача, тобто всіх суб'єктів історичного пізнання.

Ми вважаємо, що діалог суб'єктів історичного пізнання відбувається на рівні письма, читання та інтерпретації текстів. Читання тут зумовлене письмом й навпаки. Письмо як текст є єдиним достовірним історичним свідченням епохи, а

історія виступає тим текстом, який є основою, контекстом та підставою для створення будь-якого нового тексту.

Оскільки діалогічний тип письма та читання є найкращим для виникнення нових інтерпретацій й найбільш адекватним філософсько-історичній праці, ми розуміємо діалогізм за Бахтініним, тобто як цілеспрямований та критичний діалогічний обмін з минулим, представленим усім розмаїттям текстів, як внутрішню форму спілкування культурних світів через діалог мов та соціальних агентів у різних історичних контекстах, у процесі якого виникає розуміння як співвіднесення з іншими текстами та переосмислення у новому контексті.

Очевидно, що за такого обміну зв'язок «текст–автор» відходить на другий план, а на перше місце виходять інтелектуальні зусилля самого читача, які прикладаються ним у процесі читання тексту. При цьому не важливо, яким є фаховий рівень читача, а важливо, які практичні висновки матиме це читання.

На наше переконання, ані історик, ані саме минуле не мають абсолютної гегемонії в історичній праці, їх сполучає й активізує читач. Пізнання в історії здійснюється через осягнення смислів, тобто через діалог текстів та читача. Якщо ж діалог перетворюється на один суцільний текст, монолог, у якому зіллються усі голоси, то нескінчений смисл зникне.

На жаль, авторові російського великого історичного наративу такий суцільний, внутрішньо невразливий для альтернативних підходів текст створити вдалося. Його невразливість ґрунтується на небажанні вступати у діалогічний зв'язок з іншими текстами. Голос його автора глушить інші голоси, він наполягає на власній самодостатності й у цьому проявляється його принципова слабкість. Адже, претендуючи на виключність, створюючи для себе найкомфортніше монологічне середовище, він втрачає й смисл свого існування. Це й не дивно, з огляду на те, що, перемігши церкву, самодержавна російська влада перебрала на себе авторство історичного наративу.

Власне, процесу перетворення діалогу текстів, їхніх авторів та читачів на монолог, голос автора якого збігається з голосом російської влади, присвячено дослідження.

У першому розділі проведений аналіз літератури з теми дослідження та представлена джерелознавча база, яка включає літописні та середньовічні наративні тексти, історичні, літературознавчі та філософсько-історичні дослідження як окремих текстів, так і цілих напрямків розвитку російської думки.

Оскільки у філософсько-історичній науковій літературі відсутня цілісна концепція російської історії як великого історичного наративу, ми намагаємося заповнити цю прогалину в процесі усвідомлення російської історії.

Другий розділ – «“Київська спадщина” як фундаменти російського великого історичного наративу» – присвячений дослідженню феномена «київської спадщини» у московських історичних побудовах. У розділі досліджується процес встановлення Москвою власної ідентичності на ґрунті православ'я.

Для підкріплення ідеї про свою винятковість Москва мала ідентифікувати себе у традиційних категоріях останнього православного царства, що було неможливо зробити з опертям виключно на внутрішній досвід. Тож для самоствердження Москва потребувала «двійника», який в ідеалізованому, покращеному вигляді, відповідав би уявленням московської еліти про те, як саме має бути облаштоване це «останнє православне царство».

«Двійник» мав би відповідати низці вимог. По-перше, це мала бути культура з правом давнини; по-друге, культура православна; по-третє, така, яка б користувалася повагою сучасників як могутня державно-військова сила. І такий «двійник» був знайдений в особі Київської Русі. Хоча головними ідеологами залучення до московської традиції «київської спадщини» були церковні кола, вкрай зацікавлені у збереженні єдності київської митрополії, стародавній Київ також ідеально вписувався у політичні плани княжої влади взяти під контроль усі землі, які могли бути віднесені до «вотчини» московського князя.

Таким чином, Україна через механізм засвоєння «київської спадщини» була залучена до формування російського великого історичного нарративу значно раніше XVII ст. Більше того, без «київської спадщини» побудова цього нарративу була б неможливою.

Оскільки кінцевою метою у нарративі про «київську спадщину» є Московська держава (як єдине у світі православне царство), події у ньому вибудовуються відповідно до їхньої вагомості для становлення Москви та її влади. До московського ідеологічного обігу залучаються тези, які були сформульовані київськими авторами у конкретно-історичних умовах, але які за чотириста років виявилися «вписаними» до іншого контексту, «освітлені» цим контекстом, й, врешті-решт, «створені» наново. Це не було спробою подовження київської традиції шляхом її усебічного та плідного засвоєння, а своєрідною спробою «успадкування» через «заміщення» спадкодавця.

Так, ідея династичної наступності (сформульована Іларіоном) стала наріжним каменем великого російського історичного нарративу. «Вписування» своєї історії до більш широкого контексту з метою «подовження» власної традиції, її легітимації дотичністю до знакових осіб минулого, яка є ще одним важливим елементом великого російського історичного нарративу, запозичена в автора «Повісті врем'яних літ» (ПВЛ), у якого остання подія міфопоетичного періоду (легенда про запрошення варягів) стає першою власне історичною подією й закладає підвалини історичної традиції. Легендарний візит апостола Андрія з ПВЛ також уводиться до історичного тексту й у майбутньому набуває характеру беззаперечної історичної події – освячення Русі апостолом.

Упродовж XIV-XV ст. через надання історичної аргументації для зрівняння Володимира-на-Клязьмі з Києвом у контексті боротьби між київською та московською частинами митрополії за місце перебування митрополита всієї Русі північно-східні літописи та нарративні джерела засвідчили перетворення Москви (через Володимир-на-Клязьмі) на центр «збирання земель», а також радикальний розрив з традиціями давнього Києва. З інтелектуальної спадщини

київських авторів використовується ідея єдності Руської землі, але місце Києва посідає Москва, а місце київського князя – московський князь.

До «київської спадщини» Москва знову звертається у XVII ст. не без допомоги українських інтелектуалів. Оскільки тогочасна українська інтелектуальна еліта складається майже виключно з духовенства, підтримку отримують зусилля зі збереження ієрархічних відносин у церковному та державному житті. За відсутності української держави київське духовенство змушене було шукати державної підтримки й фактично створило собі уявну православну державу – Московщину.

Певна денационалізація еліти підживлювала традиційну плюралістичну природу Русі, яка за сильної національної державної влади була б безсумнівним благом, але за її відсутності призводила до нездатності українців протистояти зовнішній експансії.

У контексті інтеграції українців до Московського царства ми розглядаємо появу «Синопису», у якому закріплена концепція двох частин Русі – Великої й Малої, колись єдиних, згодом розділених, а тепер знову об'єднаних у єдиному православному царстві. Історична концепція автора «Синопису» надала Московському царству, яке поступово набувало імперського характеру, не тільки ідеологічне обґрунтування політичних кроків, але й сприяло закріпленню у російській самосвідомості тих рис, які й сьогодні залишаються домінуючими. Зокрема, це стосується включення Малоросії (як Україну почали називати у 1670-х – 1680-х рр.) до широкого «*обіцерусского контекста*».

Автори петровської та післяпетровської доби вже не вважали за потрібне підтримувати наголос на православній єдності руських земель. Політична складова історичного наративу вийшла на перше місце. Це помітно у В. Татищева, а М. Карамзін головним об'єднавчим принципом й гарантом привласнення «київської спадщини» вважає наступність династії, яка, у свою чергу, у нього ототожнена з державною наступністю. Хоча й з певними модифікаціями, але у цілому засвоюють карамзінську схему історичного наративу М. Погодін, С. Соловйов, В. Ключевський, що робить її канонічною.

Проведений аналіз дозволяє нам зробити висновок, що одним із головних джерел російського великого історичного наративу чи «звичайної схеми російської історії» є ідея «перетікання влади», яка у творах московських книжників XV-XVI ст. перетворюється на лінію наступності «Київ – Володимир-на-Клязьмі – Москва». Завдяки цьому Київська держава зливається з Москвою у лінію неперервного державного буття, скріпленого наступністю династії Рюриковичів, «*извечной вотчины*» якої вважається Київ. Концепція «перетікання історії» згодом перетворилася на аксіому, згідно з якою Київська Русь ототожнена з Росією.

У третьому розділі – «Комплекс Філофея» як джерело російського великого історичного наративу» – аналізується комплекс творів, пов'язаних з теорією старця Філофея «Москва – третій Рим».

Ми вважаємо, що «комплекс Філофея» слід розглядати у контексті есхатологічних настроїв кінця XV ст., гострота яких знайшла відображення у

боротьбі між архієпископом Новгородським Геннадієм та так званими «*жидовствующими*», які відкидали традиційну картину другого пришестя. На рубежі XV-XVI ст. саме у цьому контексті з'являється «*Повесть о Новгородском Белом Клобуке*», в якій йдеться про наступність Риму, Костянтинополя й Новгороду за лінією православ'я, що претендує стати вищим за державу. Хоча тут немає згадки про «Москву – третій Рим», конструкція теорії «Третього Риму» у повісті присутня доволі прозоро.

Митрополит Зосима у своєму творі «*Изложение пасхалии*» називає Івана III новим Костянтином. Це порівняння повинно було свідчити на користь першого, адже з Москвою не повториться трагедія Візантії. Віднині з Московською державою пов'язується ідея провиденційної обраності, в першу чергу, як державою християнською, але передусім державою.

Ідея «Москви – нового града Костянтина», сформульована Зосимою, отримала у XVI ст. розвиток й трансформувалася у теорію «Москви – третього Риму» старця Філофея. Якщо у Зосими йдеться про постання Москви у якості «*нового града Константина*», що мало на меті визначити місце Русі серед православних країн, у Філофея з'являється більш широкий християнський контекст, у якому знайшлося місце й «вічному Римові».

У Посланнях Філофея розвиваються одразу кілька ідей. З одного боку – це розвиток тих, які були викладені Зосимою. З іншого – ідея, започаткована «*Повестью о Новгородском Белом Клобуке*».

Так, у Посланні до дияка Михайла Місюря-Мунехіна Філофей проголосив втрату віри причиною падіння царств. У Посланні до Великого князя Василя Василія релігійний зміст «третього Риму» доповнюється державницькими мотивами: саме московський князь (а не Руська земля, як, скажімо, у «*Повести о Новгородском Белом Клобуке*») проголошується головним охоронцем православ'я. З послання Філофея витікають дві можливості: розглядати його тексти у контексті *translatio imperii*, або у річищі есхатологічних роздумів про останні часи.

Ми погоджуємося з думкою, що історіософія Філофея ґрунтується на промислі Божому, що дозволяє низці дослідників розглядати теорію старця виключно в есхатологічному ключі. Проте розвиток православної релігійної думки йде у річищі створення національної ідеології. Філофей пропонує ідеологічну стабілізаційну програму, яка згодом стала основою тих заходів, які й дозволили стабілізувати релігійну та ідеологічну сфери життя Москви. Адже, держава, яка виявляється 1000-літнім Царством Христовим («*ибо два Рима пали, а третий стоит, а четвертому не бывать*», як писав Філофей), у своєму внутрішньому житті має відповідати порядку, заповіданому Христом. В світлі хіліастичної ідеї про тисячолітнє царство Христа на землі логічно припустити, що царством цим повинна і може стати тільки Московщина. Саме тому автори, які політизують теорію Філофея, мають підстави для цього.

Розуміння того, що Візантія, Другий Рим, є надто непереконливим опертям для Третього Риму, на нашу думку, вело до зростання специфічної зацікавленості московських книжників у Першому Римі. Автори рубежу XV-

XVI ст. відчувають недовіру до греків, авторитет Візантії остаточно занепадає, а тому Філофей намагається відшукати історичне опертя у докостянтинівій традиції, у побудові своєї схеми відштовхнутися від ранньої християнської церкви. Таким чином він вибудовує конструкцію, за якою витoki російської церкви сягають часів імператора Августа, тобто часів Христа.

А отже, у Філофея йдеться про «Ромейське царство», яке розуміється не як Візантія, а як непорушне Царство Царств, яке на противагу «Великому Римові» не впало духовно й на противагу «Грецькому царству» не впало фізично. Сила цього «Ромейського царства» непорушного у тому, що *«Господь в римську областъ вписанся»*.

Ми не можемо погодитися з думкою, що слід розділяти власне концепцію Філофея та її розвиток у пізнішій публіцистиці XVI ст. Самий факт того, що історіософські роздуми Філофея вступають у тісну взаємодію з циклом *«Сказання о князях Владимирских»* з його доведенням походження Рюриковичів від *Августа-кесаря* свідчить про те, що можливість перетворення біблійної історії на національний міф, покладений в основу російського великого історичного нарративу, була закладена самим Філофеем. Коли ж у 1589 році теорія «Москва – третій Рим» вперше отримала відображення в авторитетних державних документах (зокрема, увійшла до *«Уложенной грамоты об учреждении Московского Патриархата»*), вона перетворилася на офіційну доктрину.

«Комплекс Філофея» залишався актуальним й під час есхатологічних дискусій XVII ст. Так у 1640-ві роки автор московської друкованої *«Книги о вере»* інтегрує погляди Філофея та автора *«Палинодии»* Захарії Копистенського. Теорія Філофея була добре відома й Авакумові, для якого Московське царство та російська церква вже не є втіленням благодаті, а ареною розгортання Апокаліпсису. Мрія розкольників про Тутешній Град перетворилася на скорботу про її нездійсненність. Авакум жалкував, що вона майже здійснилася в московському царстві, і лише відступництво царя та ієрархів церкви від свого призначення та благочестя завадили цьому. З точки зору розкольників, віра українців, греків, сербів неповноцінна, тому Бог і віддав їхні країни під владу невірних. Відмова від національної віри означатиме для Московщини те саме.

Але властиве старообрядництву в цілому відштовхування від усього грецького, в сфері історико-есхатологічних концепцій обернулося втратою ними історичного змісту. Адже християнська есхатологічна думка з найперших століть християнства займалася історією Імперії, і ця Імперія була завжди та сама, хоча і переміщувалася географічно. Замість цієї Імперії з великої літери старообрядники залишилися при Московському царстві, якому було усього сто років, і яке, не маючи дійсної історії, вже очікувало, як вони вважали, на безславний кінець.

Реформи патріарха Никона сприймалися розкольниками як відступ від православ'я, а отже, у відповідності до теорії Філофея, як кінець останнього Риму. Звідси їхнє трагічне випадіння з контексту творення Імперії як втілення

«третього Риму», але іншими, покладеними в основу «регулярної держави» Петра, засобами.

Таким чином, есхатологічна (з елементами хіліазму) за своїм первинним смислом, концепція Філофея, який переймався церковними проблемами передусім, була поставлена на службу московській ідеології. До російського великого історичного нарративу був уведений сюжет заміни останнього царства царством вічним – імперією. Поєднання Філофеєм ідеї царства з чистою православією та обґрунтування цим перенесення «Ромейського царства» до Москви – ось найбільш характерні риси московської національної та філософсько-історичної свідомості.

Політична ідеологія XVI та XVII ст., яка створювалася церковними колами, виходячи з внутрішньоцерковних мотивів, виявилася міцним та надійним ідеологічним інструментом в руках держави, яка використала його не тільки проти самої церкви, але й проти суспільства. Взявши теорію Філофея у якості офіційної ідеологічної доктрини, московська влада стала невразливою для будь-якої критики, а її монолог стосовно інтерпретації історії та сьогодення відтепер майже не переривається поодинокими опонентами.

Четвертий розділ – «Роль ідеї самодержавної влади у російському великому історичному нарративі», – присвячений дослідженню ідеї самодержавної влади та її боротьбі з церквою за «авторство» великого історичного нарративу.

Московська ідея царя тісно пов'язана з православним світоглядом, яке надає йому необхідного статусу як голови та захисника православ'я. Упродовж XV-XVI ст. у Московщині утворилася специфічна система уявлень про природу та характер царської влади, у якій цар (до певного часу й патріарх) набуває особливого сакрального статусу, який виводить його за межі спільних повсякденних, законодавчих, моральних норм та правил, у іншобуття, вхід до якого неможливий для інших смертних. Внаслідок цього адміністративні функції першої особи держави сприймалися московською свідомістю як прояв особливої харизми влади, а юридичні повноваження – як повноваження харизматичні.

Московська концепція влади стала наслідком не механічного запозичення візантійських взірців, а складного відбору та синтезу окремих візантійських компонентів з додаванням їх до специфічних московських настанов. Під час цього процесу окремі частини «візантійської моделі» влади були інкорпоровані до московської ідеї виключності одного роду, династії, ідеї, яка мала не тільки й не стільки давньоруське, скільки монгольське коріння.

У процесі виходу Москви з ординської системи сприйняття влади, її легітимності, ієрархії та титулу правителів, характеру їхніх відносин з підлеглими ідея винятковості династії Рюриковичів накладалася на своєрідне московське розуміння влади та харизми православного царя. Влада тут не тільки від Бога, влада тут – самий Бог, уособлений царем, який, перебуваючи на межі світського та духовного, земного та небесного світів, має права та обов'язки, які не піддаються жодному юридичному визначенню та обмеженню. Це дозволяє

говорити про особливий характер взаємодії царя з церквою та народом, в основі якої підкорення владі з боку її підданих.

Таке розуміння самодержавства, на нашу думку, робить владу єдиним джерелом створення історичного нарративу, а відтак, зміст історичних текстів значною мірою полягає в обґрунтуванні позицій сучасної історикої влади. Якби поруч з царським нарративом існували інші (церковний, шляхетський, міський), то російська історія не була тим монологом, яким вона є. Але альтернативи самодержавству росіяни у XV-XVII ст. не створили...

Якщо політичне та громадське життя Київської Русі будувалося на засадах свободи, то у Московській державі середини XVI ст. переважали відносини підданства у формі холопства. Й справа не тільки у наслідках єрдинського панування, давалося визнає те, що у Московщині хода централізації випереджала визрівання її передумов. Нездатність протистояти зовнішнім загрозам, відсутність внутрішньої солідарності та сакралізація вищої московської влади з боку конкурентів та військова організація спільноти разом з відсутністю моральних принципів з боку московської еліти – ось основні причини успіху централізації за московським взірцем.

Цей взірець було канонізовано М. Карамзіним в *«Истории Государства Российского»* й надалі наукова, а відтак і громадська оцінка як централізації, так і характеру влади виходила передусім з державних потреб. Теоретичне обґрунтування ця позиція отримала в істориків так званої державної школи, зокрема, С. Соловйова, завдяки чому була успадкована наступними поколіннями істориків, включно з радянськими.

А між тим, на наше переконання, така централізація консервувала середньовічний тип взаємин у суспільстві, не створила міцного фундаменту юридичних гарантій права власності та прав людини. Підданство у холопській формі не тільки гальмувало розвиток суспільства, але й деформувало психіку спільноти.

У п'ятому розділі – **«Умови формування великого російського історичного нарративу у XVIII – першій половині XIX ст.»** – аналізуються умови формування великого російського історичного нарративу у контексті державного замовлення на секуляризовану концепцію російської історії.

Розрив з традиційним церковним світоглядом став головною причиною того, що перед російською еладою з усією гостротою постало питання про створення нової секуляризованої ідеології. Останнє десятиліття Петра та увесь наступний «післяпетровський» період співпадає з початком та розквітом Французького Просвітництва. Петербурзькій владі не могли не імпонувати антиклерикальні мотиви європейських просвітників, адже держава усунула церкву від опіки над душами своїх підданих. Ядром, навколо якого складаються інтереси держави, є ідеал Великої Росії, обґрунтуванню якого підпорядковані й історичні пошуки, що відбуваються поза колишньою церковною ідеологією.

Ми вважаємо, що відчуття необхідності сполучення європейських рис та доведення відмінності від Європи є рушійною силою в інтелектуальному житті

Росії упродовж XVIII ст. Для цього сучасність зверталася до давнини, а давнина актуалізувалася у сучасності.

Петро взяв на себе роль Творця, котрий з «нічого» творить щось, й це щось є не стільки більш-менш вдалим копіюванням Європи, скільки новою реальністю, новим культурним простором, який твориться ним тут і зараз. Таким усвідомленням своєї місії він заклав нове ставлення до історії. Якщо стрижнем «старовини» є церква, то найбільшого удару Петро завдає саме по ній. При цьому прибічники Петра звертаються до принципів «природного права», які протиставляють церковним установам. Але з часів Ф. Прокоповича ідеологи Російської імперії, оперуючи поняттями «природного стану», «природного закону» тощо, використовують їх, на відміну від європейських мислителів, не на підтримку прав особистості, а для обґрунтування безмежності російської влади. Верховна влада тут мислиться як необмежена, незалежна, така, що стоїть над законом й не має відповідальності ні перед ким.

Місце, якого позбавили церкву, мало посісти наукове товариство, згуртоване навколо Академії. В Росії академічні заклади та університети запроваджувалися державою, а вона уже добре усвідомлювала ідеологічне значення гуманітарного знання взагалі, та історичного – зокрема. У Століття Просвітництва в Росії співпали бажання влади отримати концептуальну історію й бажання істориків вийти за межі літописного викладення подій, яке тоді багатьом здавалося неупередженим та об'єктивним фіксуванням подій. Тільки коли розпочався порівняльний аналіз літописів, з'ясувалося, що вони не можуть слугувати надійними джерелами інформації. Але авторська історія може бути ще більш тенденційною.

На нашу думку, у XVIII ст. у формуванні російського великого історичного нарративу відбулася зустріч літописної тенденційності, на яку не могли не спиратися тогочасні наратори, та авторської, яка залежала від ідеологічних настанов того чи іншого автора російської історії. Літописна пов'язувалася з церквою й мала поступитися місцем авторській, тобто літописець мав поступитися місцем новому історикові, людині, яка більшою чи меншою мірою, але була продуктом петровського реформування й мала вбачати у новій Росії результат та підсумок усього російського розвитку.

Першу авторську (у цьому розумінні) історію Росії запропонував В. Татіщев. Періодизація й класифікація історії Татіщева цілком укладається в просвітницьке уявлення про порядок, який насамперед знаменує порядок істини й, відповідно, порядок історії – це дійсна форма пізнання минулого.

Розглядаючи історію Росії від прадавніх часів, він закладає підвалини двох методологічних підходів, важливих для розуміння процесу створення великого історичного нарративу: він наголошує на наступності влади та на «народності», тобто тожості династії та населення упродовж усієї російської історії.

Питання походження Рюрика, як ключове у вирішенні проблеми походження династії, на нашу думку, вийшло на перше місце в історичній науці через те, що держава була найбільше зацікавлена у «науковому обґрунтуванні» офіційної ідеології.

Активним провідником ідеї слов'янського походження Рюрика був М. Ломоносов. Утворення держави уявляється Ломоносовим як об'єднання слов'янських племен під владою варязьких (також слов'янських) князів. Обстоюючи місцеве походження династії, а відтак – й держави, Ломоносов виступає проти легенди про «Августа-кесаря». Так само Ломоносов відмовляється від ще однієї легенди – про «Мономахови дары».

Загалом, у М. Ломоносова якнайкраще помітний перехід від ідеології, традиційної для Московського царства, до ідеології Російської імперії. Його націоналізм живить не ідея «святої Русі», а ідея «Великої Росії», яка є самодостатньою та не потребує для доведення своєї величчї зовнішніх запозичень.

Вплив на формування великого російського історичного нарративу мали праці А.-Л. Шльоцера, який вважав предметом історії суспільство, що набуло форми держави. Оскільки поза державою немає історії, й історію Росії він починав з держави Рюрика. У річищі просвітницького розуміння держави як знаряддя прогресу він вбачає прогрес «роду людського» насамперед у розвитку держави, який схильний зводити до її зовнішнього зростання, до розширення її територіальних меж, до збільшення в першу чергу кількості населення, її національного багатства, і, як наслідок, до зростання військової могутності. За такого підходу, в Шльоцера вже відчутним є надання державі того самодостатнього значення, яке цілком було засвоєне Карамзіним.

М. Карамзін, як ми вважаємо, зовсім не був транслятором ідей влади. Це був самостійний мислитель, якого важко звинувачувати в інтелектуальному (як й будь-якому іншому) плазуванні перед владою. Зокрема, М. Карамзіна не влаштовує стан, за якого бюрократія, яка узурпувала самодержавну владу, комфортно розмістилася між імператором та народом, позбавивши їх можливості спілкуватися. Саме Карамзін першим помітив, що щеплення європейської адміністрації до російського самодержавства породжує бюрократію, яка здатна придумати усі позитивні надбання.

Бюрократії ж Карамзін протиставляє ідею патріархальної влади, яка пікується про своїх підданих. Звідси його захоплення самодержавством, розуміння якого Карамзіним співзвучне просвітницькому. Воно повинно ґрунтуватися на законі, але джерелом його має бути сам монарх. Позаяк від волі царя залежить підкорятися законам чи ні, то єдиною гарантією їхнього виконання є добра воля самодержця, яка залежить від його добродішності. Підданий з такої системи не раб, а громадянин, тобто свідомий суб'єкт взаємин з владою.

У відповідності до своєї головної тези про самодержавство, Карамзін вибудовує історичну лінію. Київська Русь Карамзіним подається як єдина держава з самодержавною владою великих київських князів. В основі «*древней государственности*» акт «добровольного призвання» варягів, що становить головну унікальність російської історії. «Удільний період» руської історії Карамзін оцінює як добу занепаду та ослаблення країни, що спричинило поразку від татар та встановлення ординського «ига». Тільки возз'єднавши руський

(російський) народ під своєю владою як спадкоємці «древнерусского государства», великі московські князі ствердили міцну Московську (Російську) державу й забезпечили розквіт народу російського. Як тільки самодержавна влада проявляє слабкість, одразу ж виникає загроза самому існуванню держави.

На нашу думку, карамзінська схема слугує матрицею для будь якого російського історичного наративу, спрямованого на ідеологічне забезпечення міцності російської влади. Це стосується «особливого шляху» Росії з давніх часів; споконвічного існування Росії у якості «фортеці в облозі», яка може встояти тільки ціною концентрації усіх ресурсів в руках єдиного центру влади; примату інтересів «держави», «нації» над правами окремої людини, нехай навіть громадянина.

За Карамзіним, історія Російська поділяється на найдавнішу до Рюрика, від Рюрика до Івана III, від Івана до Петра, від Петра до Олександра. Це, власне, й є звичайна схема російської історії, про яку писав М. Грушевський. Наступність династії розгортається на одній території, вона панує над одним й тим самим народом і приводить країну до військової могутності й адміністративної облаштованості. Очевидно, що саме таке розуміння Держави Російської набуло рис канону для наступних поколінь її оспівувачів.

Отже, завдяки історикам XVIII – першій половині XIX ст. й передусім М. Карамзину склався російський великий історичний наратив, у якому закріплено думку про те, що Росія може існувати, лише спираючись на власні настанови. У ньому культура є чимось закінченим, сталим. Історія, за його логікою, перетворюється на низку замкнених циклів, у кожному з яких діють власні закони, існує набір власних символів, образів тощо. Тоді вона конче потребує сили, яка б могла звести усе це до купи, аби в такий спосіб забезпечити існування Росії.

На нашу думку, місію покласти роль такої сили на владу взяв на себе С. Уваров, консервативна програма якого «Православ'я. Самодержавство. Народність» є тією структурою, яка не тільки дає змогу збагнути російську ідентичність, але й сама формує її навколо себе. Уварову вдалося дати позитивну відповідь на питання «Хто такі росіяни?». За Уваровим, росіяни – це спільнота, яка послуговується однією ідеологією (православ'ям), має єдиний центр влади (самодержавство) та відчуває себе єдиним суб'єктом історичного процесу, соборною істотою (народністю), що протистоїть усім іншим, обстоюючи свою унікальну ідеологію та владу.

С. Уваров намагається природному («природне право», «природна релігія») й надприродному («божому») порядкам протиставити «позитивний порядок», який розуміється ним як історичний державний порядок – необмежене самодержавство. Уваров вважає, що тільки уряд знає, що й як робити.

В цьому контексті, уваровська «тріада» не тільки не перетворилася на струнку філософську систему, а й була зведена до суто бюрократичних заходів й стала своєрідною ідеологічною «палицею», якою обстоювали «охоронні» настанови. У ній відбилася майже все розмаїття історіософських поглядів

російського суспільства, але в редукованому вигляді. Втім, ідеологія, а уваровську систему можна вважати першою російською ідеологією у модерному розумінні цього поняття, і має бути таким редукованим варіантом культури, зокрема, політичної філософії та історіософії.

Хоча уваровська теорія містила у собі відлуння просвітницьких ідей, перетворившись на «офіційну народність», вона їх втратила. В процесі оформлення ідеологічної ідеї самодержавства як знаряддя Божого Промислу склалася пара «народ – цар-самодержець», у якій взаємини будуються за принципом «діти – батько». У цій системі усі права та відповідальність перебувають в руках «батька». Його воля є вищою та практично єдиною інстанцією у вирішенні усіх суперечок. Його «діти» позбавлені прав, у них є обов'язки, а також вони можуть розраховувати на заохочення у вигляді привілеїв, які «батьком» можуть бути з легкістю як надані, так і відібрані.

Народ за такої системи виступає як маса, люди у якій позбавлені будь-яких індивідуальних рис та прав. Відтак, суб'єктом самоідентифікації є влада, яка ідеологічними засобами «прикріплює» певну ідентичність до народу, якому залишається впливати на процес самоідентифікації по корою, бунтом (безтямним та жорстоким) чи красномовним пушкінським *«безмолвством»*. У будь-якому разі його реакція має стихійний, емоційний характер та приречена на стратегічну поразку.

У **Висновках** представлені теоретичні підсумки роботи, які в узагальненому вигляді відображають мету, завдання та наукову новизну дослідження.

1. Ідентифікуючи себе у категоріях останнього православного царства, Москва вкрай потребувала «двійника», який в ідеалізованому, покращеному вигляді, відповідав би уявленням московської еліти про те, як саме має бути облаштоване це останнє православне царство. Таким «двійником» стала Київська Русь, яка через механізм засвоєння Москвою «київської спадщини» була залучена до створення російського великого історичного наративу. Отже, Україна виявилася залученою до російського наративу значно раніше XVII ст. Більше того, «київська спадщина», на нашу думку, є фундаментом цього наративу, що й визначає жорсткість сучасних історичних дискусій.

2. У процесі засвоєння «київської спадщини» до московського ідеологічного сбігу залучаються київські тексти. Вирвані з їхнього власного й «вмонтовані» до московського контексту, «освітлені» ним й, врешті-решт, «створені» наново, ці тексти слугували справі не подовження київської традиції, шляхом її усебічного та плідного засвоєння, а своєрідній спробі «успадкування» через «заміщення» спадкодавця.

3. Сформульована духовенством, зацікавленим у єдності київської митрополії, ідея «повернення» «київської спадщини» знадобилася московським князям та царям у контексті їхньої зовнішньополітичної практики. Ідея династичної наступності (сформульована Іларіоном у «Слові») стала наріжним каменем великого російського історичного наративу, відомого також як «звичайна схема російської історії».

«Вписування» своєї історії до більш широкого контексту з метою «подовження» власної традиції, її легітимації дотичністю до знакових осіб минулого, яка є ще одним важливим елементом великого російського історичного наративу, запозичена в автора «Повісті врем'яних літ», у якого остання подія міфопоетичного періоду (легенда про запрошення варягів) стає першою власне історичною подією, яка закладає підвалини історичної традиції. Легендарний візит апостола Андрія вводиться до історичного тексту й у майбутньому набуває характеру беззаперечної історичної події, яка засвідчує апостольське благословення Руської землі та Руської церкви.

4. У «Синописі» була закріплена концепція двох частин Русі – Великої й Малої, колись єдиних, згодом розділених, а після 1654 року знову об'єднаних разом в єдиному православному царстві. Таким чином, ми вважаємо, що «Синопис» закріплював у свідомості українців становище їхньої батьківщини як «Малої Русі» у складі православного світу, який на той час уже був локалізований у кордонах Московщини. Історична концепція автора «Синопису» надала Московському царству не тільки ідеологічне обґрунтування політичних кроків, але й сприяла закріпленню у російській свідомості тих рис, які й сьогодні залишаються домінуючими. Зокрема, це стосується включення України до широкого *«обциерусского контекста»*.

5. Ми маємо всі підстави стверджувати, що ідеї, які народжувалися у конкретно-історичних умовах й були спрямовані на досягнення короткострокових цілей, були залучені до наративу й перетворилися на схему, яка не передбачає жодної трансформації. Відтак, на наше переконання, Київ буде фігурувати у якості «початку» російської історії у будь-якому московському (російському) історичному наративі. Це означає, що «звичайна схема російської історії» й надалі залишатиметься актуальною, адже якщо «початок» – Київ – буде втрачено, то усю конструкцію російської історії буде зруйновано.

6. Історіософія Філофея ґрунтується на промислі Божому, що дозволяє говорити про есхатологізм його доктрини. Але розвиток православної релігійної думки у Москві йде у річищі створення національної ідеології. Філофей пропонує ідеологічну програму, яка згодом стала основою тих заходів, які й дозволили стабілізувати релігійну та ідеологічну сфери життя Москви. Адже, держава, яка є тисячолітнім Царством Христовим, у своєму внутрішньому житті має відповідати порядку, заповіданому Христом.

Розуміння того, що Візантія, Другий Рим, є надто непереконливим опертям для Третього Риму, вело до зростання специфічної зацікавленості московських книжників у Першому Римі. Тож Філофей намагається відшукати опертя у докостянтинівській традиції, відштовхнутися у побудові своєї теорії про «Москву – третій Рим» від ранньої християнської церкви. Таким чином він вибудовує конструкцію, за якою витоки російської церкви сягають часів імператора Августа, тобто часів Христа. А отже у Філофея йдеться про «Ромейське царство», яке розуміється не як Візантія, а як непорушне Царство Царств, яке на противагу «Великому Римові» не впало духовно й на противагу

«Грецькому царству» не впало фізично. Сила цього «Ромейського царства» непорушного у тому, що *«Господь в римську область вписался»* (Філофей).

7. Есхатологічна за своїм первинним смислом концепція Філофея, на наше переконання, була поставлена на службу московській ідеології. До російського великого історичного нарративу був уведений сюжет заміни останнього царства царством вічним – імперією. Поєднання Філофеєм ідеї царства з чистотою віри та обгрунтування цим перенесення «Ромейського царства» до Москви – ось найбільш характерні риси московської національної та філософсько-історичної свідомості.

Політична ідеологія у XVI-XVII ст. створювалася церковними колами в ім'я внутрішньоцерковних мотивів, заради наближення часу втілення Царства Божого на землі. Але у процесі виходу церковної свідомості за межі сфери священного проявилася слабкість московської церкви. Філофей та його наступники надали до рук держави міцний ідеологічний інструмент, який був використаний не тільки проти самої церкви, але й, за великим рахунком, проти суспільства.

Взявши теорію про «Москву – третій Рим» у якості важливої складової офіційної ідеологічної доктрини, московська влада отримала статус такої, яка стоїть вище за будь-яку критику. Її монолог стосовно інтерпретації історії та сьогодення відтепер майже не переривається поодинокими опонентами й цілком належить до компетенції самодержця.

8. Московська концепція самодержавної влади стала продуктом складного відбору та синтезу окремих візантійських компонентів з інкорпорацією їх до московської міфології виключності одного роду, династії, міфу, який мав не тільки й не стільки давньоруське, скільки монгольське коріння. Виключність династії Рюриковичів накладалася на своєрідне московське розуміння влади та харизми царя. Влада тут не тільки від Бога, влада тут – самий Бог, уособлений царем, який, перебуваючи на межі світського та духовного, земного та небесного світів, має права та обов'язки, які не піддаються жодному юридичному визначенню та обмеженню. Це дозволяє говорити про особливий характер взаємодії царя з церквою та народом, в основі якої безумовне підкорення владі з боку її підданих. Таке розуміння самодержавства робить владу єдиним джерелом створення історичного нарративу, у якому весь зміст історії зводиться до обгрунтування позицій сучасної історичної влади.

9. Згідно візантійського богослов'я автократії, основою земного устрою є одноосібне володарювання, подібне до самодержавства Творця. Устрій Неба переноситься на землю, а отже, вимагає реалізації тієї ж самої ієрархії, яка слугує першообразом людського облаштування, гарантом якого є государ. Це не призводить до сакралізації особи самого правителя, а тільки – його влади. Автократор є подібним до інших людей *«плотским существом»*, проте владою він є подібним Богові. Монарх у Візантії виступає як знак, символ вищої істоти – Бога. За теократичною візантійською ідеєю, цар – образ Царя, «автократор» – «Пантократора».

Інакше в Росії. Царство Грозного – це хіліастичне царство Христа, де самим Христом є Іван IV у якості «помазаника Божого». У підміні земним царем Царя Небесного міститься коріння неприйняття місцевою владою будь-якої опозиції чи бодай навіть будь-яких радників, але й будь-яких спроб запропонувати альтернативне бачення історії.

10. У XVIII ст. формування російського великого історичного нарративу стало можливим завдяки поєднанню двох тенденцій: літописної, на яку не могли не спиратися тогочасні наратори, та авторської, яка залежала від ідеологічних настанов того чи іншого автора російської історії. Оскільки перша пов'язувалася з церквою, вона мала поступитися місцем другій. Відтепер автором історичного оповідання мав бути новий історик, людина, яка більшою чи меншою мірою, але була наслідком петровського реформування, була «*птеньцом гнезда Петрова*» й мала вбачати у новій Росії логічний результат та блискучий підсумок усього попереднього російського розвитку.

У першій авторській історії Росії В. Татіщев закладає підвалини двох методологічних підходів, важливих для розуміння процесу створення великого історичного нарративу. Перший полягає у наступності влади, репрезентованій наступністю династії Рюриковичів-Романових, другий – у наступності населення, яке повинне бути «тим самим» упродовж усієї російської історії.

11. У відповідності до своєї головної тези про самодержавство, М. Карамзін вибудовує історичну лінію, за якою Київська Русь подається як єдина держава з самодержавною владою великих київських князів. В основі «*древней государственности*» акт «*добровольного призвання*» варягів, що становить головну унікальність російської історії. «Удільний період» руської історії Карамзін оцінює як добу занепаду та послаблення країни, яке спричинило встановлення ординського «*ига*». Тільки возз'єднавши руський (російський) народ під своєю владою як спадкоємці «*древнерусского государства*», московські великі князі ствердили міцну Московську (Російську) державу й забезпечили розквіт російського народу. Як тільки самодержавна влада проявляє слабкість, одразу ж виникає загроза самому існуванню держави.

На нашу думку, карамзінська схема слугує матрицею для будь якого російського історичного нарративу, спрямованого на ідеологічне забезпечення міцності російської влади. Це стосується «особливого шляху» Росії з давніх часів; споконвічного існування Росії у якості «фортеці в облозі», яка може встояти тільки ціною концентрації усіх ресурсів в руках єдиного центру влади; примату інтересів «держави», «нації» над правами окремої людини, нехай навіть громадянина у просвітницькому розумінні.

12. Завдяки історикам XVIII – першої половини XIX ст. склався російський великий історичний нарратив, у якому закріплено думку про те, що Росія може існувати, лише спираючись на власні настанови. У ньому культура є чимось закінченим, сталим. Через це історія Росії виявляється неісторичною, вона позбавлена динаміки, вона є сукупністю настанов, які підлягають некритичному вжиткові тільки тому, що вони «свої». Відтак, ті настанови, які є

чи тільки здаються «чужими», підлягають або відкиданню, або зазнають такої трансформації, що перетворюються часто-густо на свою протилежність.

Ми вважаємо, що історія, за такою логікою, перетворюється на низку замкнених циклів, у кожному з яких діють власні закони, існує набір власних символів, образів тощо. Тоді вона конче потребує сили, яка б могла звести усе це до купи, аби в такий спосіб забезпечити існування Росії. Силою цією може бути тільки Держава, уособлена авторитарною владою.

13. Ідеологічну легітимацію самодержавству надав С. Уваров у своїй відомій тріаді «Православ'я. Самодержавство. Народність». Уваровська теорія містила у собі відлуння просвітницьких ідей, але, перетворившись на «офіційну народність», вона їх втратила. У її межах історичний наратив залишався лінійним, наслідуючи редуковану карамзінську модель, «підігнану» під ідеологічні потреби влади. За Уваровим, справа полягає у створенні «позитивного порядку», який, на протигагу природному (європейські «природне право», «природна релігія») й надприродному («божому»), розуміється ним як історичний державний порядок – необмежене самодержавство. Відтак, тільки уряд знає, що й як робити.

Завдяки ідеологізації історичного наративу, С. Уварову вдалося створити дієву концепцію, яка, на нашу думку, й досі дозволяє російській владі зберігати свої провідні позиції щодо громадськості якщо не зовсім непохитними, то стабільними.

14. На рубежі 1830-40-х років в Росії великий історичний наратив було сформовано у майже остаточному вигляді. Згідно цього наративу, історія Росії має «початок», який ототожнено з «початком Русі». Росія має особливу духовну місію, яка пов'язується з православ'ям, й усвідомлення якої тягне за собою розуміння її особливого, виключного місця в світовій історії. Кожний етап російської історії розглядається не як самодостатній період, а тільки у якості «підготовчого» до наступного. За такого підходу минуле має цінність тільки у якості підготовки до «славного майбутнього», яке винесене за межі історії. Таким чином, вартими уваги виявляються тільки ті процеси та події, які детермінують це «славне майбутнє», що свідчить про детермінованість історичного утопічним, а минулого – майбутнім. Ці установки, які можна назвати архетипічними, були сформульовані істориками доби Просвітництва в період переходу від літопису до авторської історії, концептуалізації історичного оповідання, створення ідеологічних конструкцій й теоретичного обґрунтування історичного базису соціальної міфології.

Парадигми, сформульовані тоді, на нашу думку, використовувалися упродовж XIX-XX ст., активно використовуються й у наш час, що через систему освіти впливає на свідомість кожного росіянина й ускладнює процес деміфологізації та деполітизації російської історії.

**Основні положення дисертаційного дослідження
викладені у таких публікація автора:**

Монографії, навчальні посібники, хрестоматії:

1. Немчинов І.Г. Оповідальна ідентичність: Джерела російського великого історичного наративу: Монографія / Ігор Немчинов. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 372 с.
2. Немчинов І.Г. Структури «свого» та «чужого» у російській ідентичності: Дослідження з філософії історії в Росії XVIII – XIX ст.: Монографія / Ігор Немчинов. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – 120 с.
3. Немчинов І.Г. Філософія: Природа, проблематика, класичні розділи: Навч. посібн. / В.П. Андрущенко, Г.І. Волинка, Н.Г. Мозгова та ін.; За ред. Г.І. Волинка. – К.: Каравела, 2009. – 368 с. – С. 238-267.
4. Немчинов І.Г. Філософія: Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія / В.П. Андрущенко, Г.І. Волинка, Н.Г. Мозгова та ін.; За ред. Г.І. Волинка. – К.: Каравела, 2010. – 464 с. – С. 321-381.

Статті у наукових фахових виданнях:

5. Немчинов І.Г. Метаморфоза релігійної ідеї про «Третій Рим» на рубежі XV-XVI ст. / І.Г. Немчинов // Людина і політика. – 2000. – № 5. – С. 45-51.
6. Немчинов І.Г. Релігійно-філософський вимір «руської ідеї» (Ф. Достоевський, В. Соловйов, Є. Трубецької) / І.Г. Немчинов // Людина і політика. – 2001. – № 2. – С. 109-124.
7. Немчинов І.Г. «Эстетика человеческого»: Генрих Белль и русская литература XX века (некоторые параллели) / И.Г. Немчинов // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Збірник наукових праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова. – 2001. – Випуск 7. – С. 33-88.
8. Немчинов І.Г. Російська ідентифікація: між традиціоналізмом та Просвітництвом (М. Щербатов та О. Радіщев) / І.Г. Немчинов // Sententiae: наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – 2001. – № IV. – С. 98-106.
9. Немчинов І.Г. Іларіонове «Слово» та «Повість минулих літ» у контексті російської історіософської самоідентифікації / І.Г. Немчинов // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 83-95.
10. Немчинов І.Г. Нариси української національної самоідентифікації. Нарис перший. Біля витоків / І.Г. Немчинов // Людина і політика. – 2002. – № 3. – С. 53-60.
11. Немчинов І.Г. Нариси української національної самоідентифікації. Нарис другий. У стані перманентного вибору / І.Г. Немчинов // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 71-79.
12. Немчинов І.Г. Російська ідентифікація. Микола Карамзін / І.Г. Немчинов // Sententiae: наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – 2002. – № V. – С. 114-121.

13. Немчинов І.Г. Самсідентифікація російської влади (XV-XVII ст.) / І.Г. Немчинов // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – 2002. – № 9. – С. 105-109.

14. Немчинов І.Г. Російська ідентифікація. Олександр Пушкін / І.Г. Немчинов // *Sententiae*: наукові праці Спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – 2003. – № VI-VII. – С. 88-97.

15. Немчинов І.Г. Під тиском з Півночі. Нарис української національної самоідентифікації / І.Г. Немчинов // Філософські обрії. – 2004. – № 11. – С. 133-147.

16. Немчинов І.Г. Російська ідентифікація. Александр Пушкін vs Пьотр Чаадаєв: два підходи до російської історії / І.Г. Немчинов // *Sententiae*: наукові праці Спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – 2004. – № VIII. – С. 119-127.

17. Немчинов І.Г. Україна та Росія як «порубіжні культури». Відмінності ідентифікації / І.Г. Немчинов // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – 2005. – № 13. – С. 140-144.

18. Немчинов І.Г. Український внесок у російській Розкві XVII ст. / І.Г. Немчинов // Філософські обрії. – 2005. – № 13. – С. 3-15.

19. Немчинов І.Г. Попытка выведения «новой породы» людей в России XVIII века в контексте российской самоидентификации / И.Г. Немчинов // *Sententiae*: наукові праці Спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – 2005. – № XII. – С. 142-151.

20. Немчинов І.Г. Російська ідентифікація. «Любомудріє» замість філософії / І.Г. Немчинов // *Sententiae*: наукові праці Спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – 2005. – № XIII. – С. 160-167.

21. Немчинов І.Г. Феномен уварівської «тріади», або Маніфест Антипросвітництва / І.Г. Немчинов // *Sententiae*: наукові праці Спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – 2006. – № XIV-XV. – С. 132-138.

22. Немчинов І.Г. «Київська спадщина» у московській інтерпретації XVII ст. / І.Г. Немчинов // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – 2008. – № 16. – С. 13-17.

23. Немчинов І.Г. «Негативна ідентичність» (до визначення джерел апофатичної традиції у російській думці) / І.Г. Немчинов // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – 2009. – Випуск 22 (35). – С. 209-217.

24. Немчинов І.Г. Михайло Драгоманов і проблема української ідентичності / І.Г. Немчинов // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – 2010. – Випуск 23 (36) – С. 153-160.

Статті в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій:

25. Немчинов І.Г. «Свое» та «чуже» у процесі російської ідентифікації / І.Г. Немчинов // Вісник: збірник наукових статей викладачів, докторантів, аспірантів НПУ імені М.П. Драгоманова / М-во освіти і науки України. НПУ імені М.П. Драгоманова; Редкол.: М.І. Шкіль (відп.ред.) та ін.; Укл.: П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко, О.П. Симоненко. – Випуск 3. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – С. 68-69.
26. Немчинов І.Г. Феномен «перенесення столиці» як засіб зміни коду у російській ідентифікаційній традиції / І.Г. Немчинов // Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду: Збірник наукових матеріалів: до 40-річчя кафедри культурології НПУ імені М.П. Драгоманова / Держ. комітет України у справах релігій, НПУ імені М.П. Драгоманова. – К.: VIP, 2004. – С. 220-226.
27. Немчинов І.Г. Историсофия Владимира Соловьева в контексте кризиса «русской идеи» второй половины XIX века. / И.Г. Немчинов // Соловьёвские исследования. Периодический сборник научных трудов. – Иваново (РФ). – Выпуск 17. – 2008. – С. 217-226.
28. Немчинов І.Г. Историсофия Владимира Соловьева в контексте кризиса «русской идеи» второй половины XIX века / И.Г. Немчинов // Соловьёвские исследования. Периодический сборник научных трудов. – Иваново (РФ). – Выпуск 19. – 2008. – С. 119-122.
29. Немчинов І.Г. Заметки о пространстве в романе «Белая гвардия» (К поэтике Михаила Булгакова) [Електронний ресурс] / Игорь Немчинов // Toronto Slavic Quarterly (Academic Electronic Journal in Slavic Studies, University of Toronto). – 2008. – № 26. – Режим доступу до тексту: <http://www.utoronto.ca/tsq/26/nemchinov26.shtml>.
30. Немчинов І.Г. Н. Гоголь в контексте «охранительной идеологии» 1830–40-х гг. / И.Г. Немчинов // Вестник Общества русской философии при Украинском философском фонде. – Випуск 9. Н.В. Гоголь: Духовное измерение жизни и творчества (к 200-летию со дня рождения). – Полтава: ООО «АСМИ», 2010. – С. 142-146.
31. Немчинов І.Г. К поэтике Михаила Булгакова (человек и история в пространственной композиции «Белой гвардии») / И.Г. Немчинов // Філософія і література: Матеріали XI Харківських міжнародних Сквородинівських читань, 24-25 вересня 2004 року. – Харків: Прометей-Пресс, 2004. – С. 187-189.

АНОТАЦІЇ

Немчинов І.Г. Російський великий історичний нарратив: джерела та умови формування. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010.

Дисертація репрезентує дослідження джерел та умов формування «звичайної схеми» російської історії як великого історичного нарративу. Головним джерелом російського великого історичного нарративу визнається «київська спадщина», серед джерел визнаються та досліджуються теорія про «Москву – третій Рим» Філофея та московська ідея самодержавної влади, сформована шляхом додавання візантійської традиції до суто московських уявлень про православного царя.

У праці аналізуються умови формування російського великого історичного нарративу у «післяпетровській» Росії XVIII – першій половині XIX ст. та доводиться, що остаточне його авторство належить державній владі, оскільки осердям будь-яких філософсько-історичних побудов в Росії є держава, а самодержавство, як принцип «єдиноначалія», визнається «душею Росії».

Ключові слова: філософія історії, «київська спадщина», великий історичний нарратив, «Москва – третій Рим», Розкол, ідентичність, формула «Православ'я. Самодержавство. Народність».

Немчинов И.Г. Российский большой исторический нарратив: источники и условия формирования. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2010.

Диссертация представляет исследование источников и условий формирования «обычной схемы» российской истории в качестве большого исторического нарратива.

Главным источником российского большого исторического нарратива признается «киевское наследство». В работе впервые определено, что «киевское наследство» становится источником формирования российского большого исторического нарратива ранее XVII в., когда Русь оказывается в сфере непосредственного идеологического и политического влияния Москвы.

Еще в XV веке в связи с потребностью Московского государства в идентификации себя в категориях «последнего православного царства», местные книжники озаботились проблемой «удлинения» московской истории за счет включения в нее так называемого «Киевского периода». Исследованы этапы интеграции как отдельных текстов, так и самой идеи «киевского наследства», в российскую историческую и политическую традицию.

Среди источников российского большого исторического нарратива также признаются и исследуются теория о «Москве – третьем Риме» старца Филофея, утратившая свой эсхатологический смысл и ставшая основой национальной идеологии, и московская идея самодержавной царской власти, сформированная путем добавления тщательно отобранных элементов византийской традиции к собственным московским представлениям о православном царе, позволившая местной власти заявить, что она не просто от Бога, а что она сама есть Бог.

В работе обосновывается, что настоящим «автором» исторического нарратива является российская власть, на конкретных текстах показывается процесс освобождения большого нарратива его «автором» от какой-либо вариативности (диалога) во имя сохранения «государственного начала» (монолога).

Исследованы конкретно-исторические условия формирования российского большого исторического нарратива, совокупность которых показывает сложность и длительность процесса его становления, который охватывает время с XIV в. до середины XIX в.

Утверждается, что формула С. Уварова «Православие. Самодержавие. Народность» является результатом и стержнем российского большого исторического нарратива, той структурой, вокруг которой формируется российская идентичность, как такая, которая требует одной идеологии (православие), единого центра власти (самодержавие) и чувства соборного существа (народность).

Предложена целостная философско-историческая концепция российского большого исторического нарратива как монологического повествования, в рамках которого происходит самоидентификация российского общества.

Актуальность попытки рассмотрения российской истории в качестве большого исторического нарратива обусловлена как тем, что именно в историческом повествовании российское мышление пытается раскрыть (или скрыть) смысл существования общества, которое является его носителем, так и необходимостью изучения российского способа самоидентификации как конструирования наперед заданной идентичности и «прикрепления» ее к государству и обществу, которые должны ее «удерживать», независимо от конкретных исторических обстоятельств.

Следствием укоренения в российском сознании большого исторического нарратива является осознание идентичности в качестве некоей постоянной величины, которая заставляет ее носителя на какие бы то ни было новые исторические вызовы давать одни и те же ответы, почерпнутые из исторического повествования, поясняя самому себе это необходимостью «сохранения собственной идентичности».

Ключевые слова: философия истории, «киевское наследство», большой исторический нарратив, «Москва – третий Рим», Раскол, идентичность, формула «Православие. Самодержавие. Народность».

Ihor Nemchynov. Russian Historical Grand-Narrative: Origins and Condition of the its Formation. – Manuscript.

Dissertation for Doctor's degree in philosophy by speciality 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2010.

The dissertation presents a study of sources and conditions of forming of «ordinary chart» of Russia's history as a historical grand-narrative. Kyivan legacy is recognized to be the main source of Russian historical grand-narrative. Among other sources the theory about «Moscow – The Third Rome» of monk Philotheus and Moscow idea of autocratic power, formed by adding of Byzantine tradition to purely Moscow ideas about an orthodox tsar, are recognized and studied too.

The work analyses the conditions of forming of Russian historical grand-narrative in «Post-Peter» Russia of XVIII through the first half of XIX century and proves that its final authorship belongs to the state power, because the core of any philosophical and historical constructions in Russia is the state, and autocracy as the principle of undivided «authority» is acknowledged to be the «soul of Russia».

Key words: philosophy of history, «Kyivan legacy», historical grand-narrative, «Moscow – The Third Rome», Russian Split, identity, the formula «Orthodoxy. Autocracy. Nationality».

Підписано до друку 21.12.2010 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Наклад 100 прим. Зам. № 843
Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26

Скажу вам